Д. П. СМОЛЕНСЬКИЙ

Дмитро Петрович Смоленський, *здобувач Волинського національного університету ім. Лесі Українки*

ВІКТИМОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ГРУПОВОЇ КОРИСЛИВОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Вивчення ролі потерпілих від групової корисливої злочинності неповнолітніх нині є актуальною, оскільки їхня кількість стає все більшою. Проблема жертви злочину досить давно почала цікавити людство та науку. Внаслідок чого розвиток кримінології як науки призвів до виникнення такого напрямку, як віктимологія.

Потреба дослідження ролі жертви групової корисливої злочинності неповнолітніх є актуальною. Адже без вивчення морально-психологічних і соціальних характеристик потерпілих, ситуації, що передують злочину, а також ситуацій безпосереднього вчинення злочину не можливе ефективне застосування профілактичних заходів.

У кримінології прийнято розрізняти причини та умови злочинності, де перше – це явища, які породжують інші явища, а друге – це явища, які сприяють причині[1]. І сьогодні до таких явищ можна віднести категорію «жертви» або «потерпілого». Частковим підтвердженням даної думки може слугувати той факт, що законодавець зберігає можливість мінімального покарання правопорушника з врахуванням поведінки та думки потерпілого.

Хоча загальноприйнято вважати терміни «потерпілий» та «жертва» тотожними, однак на нашу думку, саме внаслідок високої латентності групової корисливої злочинності неповнолітніх, ці поняття слід би було розрізняти. Під «жертвою» розуміти постраждалу від злочину фізичну особу незалежно від того, чи визнана вона такою законом і чи вважає себе такою. А під «потерпілим» – особу, якій злочином безпосередньо завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, і яка визнана у встановленому законом порядку.

Ще у 1967 році А. Фаттах зазначав: «Цілком можливо, що наші невдачі у галузі попередження злочинності зумовлені тим, що протягом століть вся увага була зосереджена на самому проступку або ж злочинці і не приділялась увага жертві, якої вона заслуговує»[2]. На підставі результатів низки досліджень щодо проблем «жертви злочину» був започаткований окремий напрямок у кримінології – кримінологічна віктимологія.

У зв'язку з цим актуальним є вивчення повсякденного спілкування членів угрупувань з іншими акторами локальних груп, у тому числі з потенційними жертвами вуличного насилля. Охарактеризовуючи жертви злочинів неповнолітніх, звертає на себе увагу, той факт, що більшість проступків здійснюється до осіб, слабких за характером, фізично нездатних протистояти погрозам та насильству. Здебільшого, це жінки або чоловіки з перевагою фемінних рис над маскулінними.

Потенційні жертви можна визначити по одежі і по ході, а головною відмітною рисою «лоха» є боязнь перед членами угрупувань. При розмові представник угрупування завжди підкреслює своє становище, одразу ж дає зрозуміти, з ким той розмовляє. Це відчувається у впевненому голосі, з деякими ознаками нахабства, у відсутності страху. У жертви таких рис не спостерігається, вони погано мислять, не можуть себе захистити в діалозі. У членів угрупувань сформувався пізнавальний образ потенційної жертви. Також розроблені спеціальні технології нав'язування ролі жертви в діалогах. Наприклад, манера використовувати мову таким чином, що промова міняє ситуацію і/або створює нову реальність[3].

Віктимологічний аспект обставин конкретного злочину проявляється також у діях злочинця та в попередній оцінці ним «кримінальної» ситуації. Як відомо, злочинець під час вчинення злочину завжди діє у певній «кримінальній» ситуації. Однак до цієї ситуації вносяться особистісні якості не лише злочинця, а й самого потерпілого. Дослідження показують, що поведінка злочинця нерідко зумовлена поведінкою його жертви. Досить часто злочинна поведінка провокується негативною поведінкою самого потерпілого. За даними ряду досліджень, до 29 % злочинів або спровоковані потерпілими, або вчинені за їх сприяння[4].

Кожний двадцятий неповнолітній вчинив злочини з мотиву помсти потерпілому. Під впливом спільників злочини вчинили 12,9 % неповнолітніх. Метою для 54,5 % неповнолітніх під час вчинення злочинів було задоволення своїх потреб у їжі чи одягзі. Тільки 14,6 % неповнолітніх вчинили злочини для придбання престижних речей чи спорттоварів, а задля придбання алкогольних напоїв – лише 7,6 % осіб. Злочинна романтика привернула увагу 5,2 % учнів.

Складовою механізму злочинної поведінки неповнолітнього є не лише мотивація вчинення злочину, що відбиває для кожного індивіда його потреби й інтереси, а й кримінальна ситуація. Поява мотиву і прийняття рішення про вчинення протизаконного діяння здійснюється під впливом ситуації (зовнішніх умов), що є в даний конкретний момент. Причому, в одних випадках злочинець сам навмисно створює умови для здійснення свого наміру, а в інших випадках обставини чи потерпілий можуть суттєво обмежувати можливість обрання суб'єктом того чи іншого варіанту поведінки.

© Д. П. Смоленський, 2010

А тому, при притягненні до відповідальності неповнолітнього за вчинення групового корисливого злочину, слід враховувати встановлену кримінологами закономірність: чим вища (провокаційніша) роль потерпілого в конкретному злочині, тим більш уважно слід підходити до оцінки особи, яка вчинила злочин.

На думку багатьох науковців, роль потерпілих при цьому може бути пов'язана: а) з особливостями ситуаційного стану (сп'яніння), стану фізичного, психічного здоров'я, що обмежують контроль оточуючої остановки; б) з недбалим, легковажним ставленням до безпеки особи, своєї честі, гідності, збереження майна; в) з небажанням повідомити правоохоронним органам про факт злочинного посягання, що вже мав місце щодо нього; г) з неналежним та легковажним ставленням до правил, що охороняють громадський порядок та безпеку; д) з укладенням незаконних угод; е) з провокуючою поведінкою[5].

Потерпілий може впливати на розвиток конкретної злочинної ситуації одноразовою дією чи протягом тривалого часу (з аморальною поведінкою однієї чи обох сторін). Можливе і неодноразове повторювання однотипних ситуацій конкретних злочинів з тими чи частково змінюваними учасниками, коли потерпілий, наприклад від крадіжки, продовжує вести себе легковажно чи провокуючим чином або не повідомляє про злочинні дії правоохоронним органами.

Якщо враховувати особу неповнолітнього злочинця, то тут слід звернути увагу на такий аспект: серед потерпілих внаслідок злочинів, скоєних неповнолітніми з дисоціальним розладом особистості, переважають незнайомі люди (майже 70 %) і не фізичні особи (наприклад, кражі з магазинів) (51 %), у той же час серед потерпілих розумово повноцінних неповнолітніх злочинців – знайомі і рідні (46,5 %).

Стан віктимності – це не лише незахищеність особи, а й незахищеність тих місць, де знаходяться матеріальні цінності, що передбачає різні заходи попередження злочинності. Як видно з наведених даних, саме через недостатню захищеність матеріальних цінностей значним є показник злочинів неповнолітніх щодо юридичних осіб, а останнім часом все частіше ними скоюються так звані господарські злочини. Сюди ж ми можемо віднести крадіжки з дач, які здебільшого не мають певного захисту.

На жаль, проблемам віктимності сьогодні мало приділяють уваги як на законодавчому рівні, так і практичному. Класифікація жертв злочинів ведеться лише за статтю і віком, фактично виключаються професійна приналежність, морально-психологічні особливості особи. Типовим прикладом є подання статистичного звіту по Чернігівській області за січень 2005 р., в якому зазначається: «Органами внутрішніх справ області зареєстровано 959 злочинів. Потерпіли від злочинів 474 особи. Серед потерпілих – 31 % жінок, 15,2 % – пенсіонерів, 2,7 % – неповнолітніх».

Якщо професійна приналежність при класифікації потерпілих від групової корисливої злочинності неповнолітніх є не досить актуальною – здебільшого потерпілими є пенсіонери, то якраз морально-психологічні особливості особи потерпілого необхідні насамперед для характеристики категорій злочинів, в яких зазначені риси особи жертви є основою способу й форми вчинення злочину або приводом до групової корисливої злочинності неповнолітніх.

Так, як показують спостереження, сприяють груповій корисливій злочинності неповнолітніх такі категорії жертв як, агресивні жертви, активні жертви та некритичні жертви згідно класифікації кримінологів Санкт-Петербурзької академії МВС Росії[6].

Агресивні жертви – особи, поведінка яких пов'язана з нападом на особу, що в подальшому завдає шкоду, або інших осіб чи іншими подібними діями (образою, наклепом, знущанням тощо). Для жертв цього типу характерне умисне створення конфліктної ситуації. Саме через наявність такого виду жертв великий відсоток злочинів неповнолітні скоюють як помсту.

Активні жертви – особи, чия поведінка, хоча й не пов'язана з нападом або створенням конфлікту, проте активно сприяє завданню їм у кінцевому підсумку шкоди. Здебільшого дана категорія виступає в ролі близьких, рідних або знайомих неповнолітніх, які й скоїли злочин.

Некритичні жертви – особи, для яких характерні необачливість, невміння правильно оцінювати життєві ситуації.

Враховуючи ступінь віктимності, розробленої кримінологами НАВСУ, сюди ж слід віднести і жертви з високим рівнем ризику. Морально-соціальна деформація такої особи практично не відрізняється від правопорушників і характеризується стійкою її антисоціальністю (повії, наркомани, алкоголіки та ін.).

Якщо проводити класифікацію віктимної поведінки за її характером, згідно з А.Зелінським, жертвам групової корисливої злочинності неповнолітніх притаманна: провокуюча поведінка – екстравагантна зовнішність, а відповідно – не сприйняття її іншими; демонстрування багатства, внаслідок чого виникає спокуса позбавити особи даного багатства, або так званий ефект «Робін Гуда» – романтизоване бажання справедливого розподілу; легковажність – довірливість і наївність як дорослих, здебільшого жінок, пенсіонерів, так і неповнолітніх, або родичів злочинців.

Загалом роль жертви у кримінологічному механізмі злочину може бути найрізноманітнішою – від нейтральної до максимально провокуючої злочинця на вчинення злочину. Звичайно жертві може бути завдано шкоди і в результаті її необачливих дій, неправильної поведінки. До ситуації, коли в результаті поведінки жертви створюється об'єктивна можливість вчинення злочину, належить також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, невчинення опору діям злочинця.

Проблема вивчення віктимологічних чинників групової корисливої злочинності неповнолітніх полягає в тому, що дана категорія злочинів характеризується високим ступенем латентності, адже досить часто потерпілі не звертаються у правоохоронні органи. Пояснюється це віктимологічною поведінкою самих по-

терпілих – безтурботливе ставлення до укріплення домівки, охорони автомобіля, перебування в небезпечних місцях, часто у нетверезому стані; довірливість (купівля фальсифікованих товарів, гра на вулиці в азартні ігри, впускання до квартири незнайомих людей); відсутність контролю за дітьми та майном.

Зробивши узагальнений віктимологічний аналіз групової корисливої злочинності неповнолітніх, можна сформулювати основні чинники, це: переважно жінки, одинокі пенсіонери або фізично чи психологічно слабкі неповнолітні; більшість злочинів вчиняється у вечірній час, у нелюдних місцях; злодії нерідко обізнані про потенційну жертву; потерпілі провокують певні злочинні дії.

Отже, при дослідженні причин та умов конкретного злочину потрібно враховувати роль віктимологічного фактору, тобто властивостей особистості та поведінки потерпілого у механізмі злочинної поведінки. Адже в кримінальному праві існує положення, відповідно до якого наявність вини потерпілого звужує межі кримінальної відповідальності винного у вчиненні злочину. Сьогодні населення України нагально потребує методичних рекомендацій, розробки певних стандартів, поведінки в криміногенних ситуаціях, практичних порад. Нині це лише епізодичні дослідження. Окрім того, хочемо зазначити, що діяльність злочинних груп неповнолітніх тісно пов'язана з гендерним фактором, а тому потрібно більше уваги приділити питанням ролі статевої приналежності, враховувати дані особливості під час проведення профілактичних заходів.

Слід розробити низку соціально-педагогічних рекомендацій, які б включали у себе навички розв'язання конфліктів, вираження емоцій і міжгрупової комунікації, видати навчальні плани та підручники для вчителів, які б наочно свідчили про ненасильницьку та неагресивну поведінку чоловіків, таким чином міняючи певні стереотипи щодо жорстокості у характері чоловіків, і які б сприяли гуманістичним тенденціям формування поведінки неповнолітніх. При тому підхід при дослідженнях і складанні відповідних програм має бути виважений, комплексний і системний.

Тому загальна стратегія і пріоритетні напрями державної політики щодо викорінення даного зла можуть бути здійснені за умови узгодженого комплексу заходів та їх реалізації, тобто зусиль і законодавчої, і виконавчої, і судової влади, а також за обов'язкового системного підходу, який перш за все змінив би нігілістичний, корисливий світогляд суспільства та поставив на чільне місце духовне виховання власних дітей.

Оцінюючи більшість профілактичних заходів, звертає на себе той факт, що вони принципово побудовані неправильно. Адже в основі боротьби із груповою корисливою злочинністю неповнолітніх має бути покладений той же принцип, що і в лікарів: слід вести боротьбу не з хворобою, а з причинами, які її породжують, в іншому випадку – ми її ніколи не подолаємо. Зростання кількості злочинів скоєних неповнолітніми ще раз засвідчує, що наше суспільство хворе. А тому головними напрямами профілактичної роботи мають стати такі:

1. Зміна суспільної думки: діти потребують опіки і догляду, а не насильства й байдужості. Зростання ролі сім'ї.

2. Формування нових позитивних духовних ідеалів: родини, Батьківщини, батьків, сім'ї, релігійного світогляду і т.п.

3. Поряд із жорстким застосуванням кримінального законодавства створення можливостей досягнення високого соціального статусу власною працею і постійним прагненням до удосконалення своєї особистості.

4. Рівний і різнобічний доступ до різних форм культурного дозвілля.

5. В економічній сфері і рину праці організувати для неповнолітніх бюро по тимчасовому працевлаштуванню на період канікул, або можливого підробітку; стимулювати діяльність підприємств усіх форм власності щодо забезпечення соціальних гарантій по працевлаштуванню випускників шкіл та робітників із сімейними обов'язками, які мають неповнолітніх дітей і є єдиними годувальниками в сім'ї; підтримувати багатодітні, неповні та неблагополучні сім'ї, в яких виховуються неповнолітні діти; підтримувати непрацюючих громадян, які є єдиними годувальниками в сім'ї, і сімей, де обидва батьки є непрацюючими; підтримувати і сприяти розвиткові сімейного бізнесу.

6. У соціальній сфері: сприяти проведенню соціологічних досліджень із групової корисливої злочинності неповнолітніх; проводити підготовку, навчання і перепідготовку соціальних працівників; аналізувати динаміку даних про кримінальні й адміністративні правопорушення, у тому числі в сім'ї; фінансувати програми матеріальної допомоги неблагонадійним сім'ям; сформувати базу даних щодо дітей, батьки яких знаходяться на заробітках за кордоном та недбалих батьків; реалізувати заходи, які забезпечують захист і реабілітацію жертв насилля, у тому числі в сім'ї; видавати літературу просвітницького характеру – щодо захисту власного майна, особистості, прав неповнолітніх – і розповсюджувати їх серед громадських організацій, навчальних закладів, молоді.

7. В охороні здоров'я, материнства і батьківства: реалізовувати державні гарантії забезпечення лікувально-профілактичної допомоги неповнолітнім дітям та їх батькам; чітко дотримуватися стандартів надання медичної допомоги неповнолітнім із врахуванням віку і стану здоров'я, рівня медичного обслуговування; реалізовувати комплекс невідкладних заходів щодо охорони дитинства; сприяти організації оздоровлення для дітей із неповних та неблагонадійних сімей; пропагувати ведення здорового способу життя.

8. В освіті і культурно-просвітницькій діяльності: через систему освіти і ЗМІ змінювати формування корисливо-паразитичної мотивації, потягу до «красивого життя», зневажливого ставлення до чесної праці; сприяти науковим дослідженням щодо злочинності неповнолітніх; проводити просвітницьку роботу із вив-

чення нормативних документів та підвищувати правову культуру, моральність населення; забезпечити сприятливі соціально-економічні умови для перспективного розвитку культурно-мистецьких закладів, установ, об'єднань; створити економічно-правові стимули для залучення недержавних засобів підтримки культури та мистецтв; збільшити роль і значення класних керівників та кураторів груп у навчальних закладах; змінити навчальні програми у сторону збільшення навчальних годин на тиждень та зменшення самостійної роботи учнів; шкільним психологам, класним керівникам, кураторам груп необхідно проводити профілактичну роботу щодо виявлення груп ризику неповнолітніх; соціальним працівникам центрів соціальних служб для молоді розробити методичні рекомендації стосовно специфіки та критерії груп ризику молоді; проводити систематичне підвищення кваліфікації педагогів та працівників позакласних закладів, клубів і т.п.; ввести контроль за показом і поширенням друкованої та відеопродукції, яка пропагує алкоголь, наркотики, насилля, жорстокість.

---

[1] *Алексеев М.* Криминология и профилактика преступності. – М., 1989. – С. 54.

[2] Криминология: Учебник / Под ред. В. Кудрявцева. – М., 1997. – С. 341.

[3] *Волков В. В.* Ценности и нормы нелегальны силовых структур // Журнал социологии и социальной антропологии. – Т. 2. – 1999. – № 3. – С. 84.

[4] Криминология: Учебник / Под ред. В. Кудрявцева. – М., 1997. – С. 36.

[5] *Колб О.* Кримінологія і соціальна профілактика злочинів серед засуджених виправно-трудових установ. – Луцьк, 2001. – С. 82.

[6] *Александров Ю., Гель А., Семаков Г.* Кримінологія: Курс лекцій. – К., 2002. – С. 113-114.

Резюме

У даній праці аналізується проблеми жертв групової корисливої злочинності неповнолітніх. Подаються рекомендації щодо можливої поведінки та ролі потерпілого.

Ключові слова: неповнолітні, угрупування, потерпілі, жертва, корисливі злочини, мотив, поведінка, профілактика.

Резюме

В данном труде анализируется проблемы жертв групповой корыстной преступности несовершеннолетних. Подаются рекомендации относительно возможного поведения и роли потерпевшего.

Ключевые слова: несовершеннолетние, группировка, потерпевшие, жертва, корыстные преступления, мотив, поведение, профилактика.

Summary

In the given labour is analysed problems of victims of group mercenary juvenile delinquency. Recommendations in relation to the possible conduct and role of potrepilogo are given.

Key words: minor, groupments, the victim, victim, mercenary crimes, reason, conduct, prophylaxis.

Отримано 19.04.2010